

DOMINÁNS KULTUSZ VAGY ELLENKULTUSZ?

Az Ernst Múzeumban hét kollégámmal kiállítást rendeztünk 2006-ban *Közös tér – Az etnikai kisebbség és a kulturális identitás kérdése a Kárpát-medence művészetében* címmel, melyen – tudomásom szerint a II. világháború óta elsőként – együtt jelentek meg a kisebbségi kérdést tematizáló kortárs műalkotások a régióból, elsősorban az ún. rendszerváltozások óta eltelt időből. A kiállítás előkészítése és bemutatása idején (2004–2006) a kisebbségi problematika mindennapos témája volt a legkülönbözőbb médiumoknak Magyarországon és külföldön. A kiállítás recepciója mégis ellentmondásos.

Előadásomban – összefüggésben a kérdés muzeológizálásának helyzetével – nem a kiállítás magyar műveit vizsgálom, hiszen azokat a sajátos műfajokat (térkép, panaszfal, képmények stb.) és témákat (otthon, haza stb.), melyekben a kisebbség kérdése megjelenik, s melyek mindegyikében az emlékezet, az identitás és a közösség/nemzet kérdése is jelen van, vallomásszerűen, a *Praesens* című közép-európai kortárs művészeti folyóiratban ismertettem (*Közös a tér? Egy kiállítás tapasztalatai*, 2006/3). Ezuttal a médiavisszhangból kielemezhető, azonos kérdések köré csoportosítható, a kisebbség-fogalmat dekonstruáló álláspontokkal foglalkozom.

A kisebbség eredendően statisztikai, leíró fogalom, nem minősítő; egy államhoz tartozó olyan népcsoportra vonatkozik, mely lélekszámát tekintve kisebb, mint egy másik. A fogalom használatában vannak azonban más tartalmak is, lévén mégiscsak megkülönböztető. A keret, melyben a kisebbség él, ugyanis nemcsak az állam mint eredmény, hanem az azt létrehozó nemzet is, melynek államalkotásában nem, legfeljebb államigazgatásában vesz részt a kisebbség. Történelmi értelemben tehát mégis negatívan minősít a fogalom, függetlenül attól, hogy az állam folyamatos (jelen) alkotásában, fenntartásában a maga módján a kisebbség is részt vesz. Következésképp a kisebbségi kérdés létezik, és jelen van majd minden kisebbségi régió, terület vagy az onnan elmenekülők gondolkodásában, ami az alkotó művészetben is megfogalmazódhat. A magyar és magyarországi kortárs művészetben identitásképpként (a többes identitás mint téma például az önarckép sorozatokban), az otthon vagy a haza (térképek, emlékek, letakart képek, feldúlt tájak útján történő) megjelenítésében, a megkülönböztetést sérelmező panaszfalakban vagy ellenkezőleg: az ökumenét vallási és politikai értelemben megvalósító, nyitott és befogadó épületekben (Peter C. Abonyi temploma Rózsahegyven, Litomericzky Nándor Európa-udvara Révkomáromban). Ezeket a képzőművészetben és építészetben ismert hagyományos és újabb, kortárs műfajokat (is) mutatta be a kiállítás.

A kisebbség kérdésének jelenléte a művészetben, illetve ennek prezentálása különös – vadul ellenséges – kritikai visszhangot keltett. Mintha ennek a kiállításnak a fogalom – és tartalma – dekonstruálását kellett volna véghezvinnie. Ehhez azonban a kérdésre reflektáló, nem annak egzisztenciális jelen-

tőségét megfogalmazó művekre van szükség. Mint látjuk, az építészetben születtek ilyen – rejtetten – reflektív alkotások. Ilyenek kísérték a kiállításon bemutatott roma művészetet is.

A reflexió feltétele a befogadás. A magyarországi vizuális művészetek újabb történetében kiemelkedő témakör a magyarországi romák élete, öntudata, közösségeik, társadalmuk viszontagságai, szokásai, rítusai. Az 1960-as évek elejétől néhány példa Sára Sándor-Gaál István, Elbert Márta, Gyarmathy Livia, Szederkényi Júlia és mások (például a cigány holokausztról szóló) filmjei, Szilágyi Lenke fotói, a roma művészet megjelenése, „felfedezése” és kultusza az értelmiségi kultúrában. A roma kultúra ismeretében azután születtek romáknak tervezett vagy elgondolt épületek (Sugár Péter: Gandhi Alapítványi Iskola terve Komlóra, Ádám Zoltán fiktív roma épületei). Gyanítható, hogy ebben a figyelemben nem csak társadalmi-politikai és esztétikai vagy antropológiai kérdések játszottak szerepet, amik pedig értékelendők a Magyarországon létező nyitott nemzetfogalom (államnemzet vagy politikai nemzet) szempontjából, de a közösség és tagjainak közösség- és identitástudata is, aminek ereje a befogadó nemzeteket reflexióra készítette, önmagát illető tanulságokat is rejtve magában.

A Kárpát-medencének mindenütt létező kisebbsége az anyanemzet nélküli romáké. Kulturális gyakorlatokra kisebbségi kérdésként majd minden régióban (Burgenlandban éppúgy, mint Szlovákiában, Magyarországon vagy Erdélyben) reflektál a művészet. Úgy tűnik, e tekintetben a Kárpát-medence egységes. A roma kisebbség kérdése a politikában mégsem tisztázott. Etnikumként tekintik az őket befogadó államokban, jóllehet például a történelmi és mai Magyarországon a nemzeti kultúra alkotói is. De annak ellenére, hogy ismerünk magyar és román cigányokat, akik a befogadó nemzetek kultúrájában éppúgy járatosak, mint a magukéban (vajon elmondható-e ugyanez a befogadó nemzetekről?), kérdéses, hogy ezért magyarnak vagy románnak tartanák magukat és művészetüket. Roma múzeumot vagy galériát kívánó törekvéseik szerint nem.¹ Ugyanakkor a vajdaság intézményének újra-bevezetésével az etnikum nemzetté válhat Magyarországon.

A magyar kisebbségek kérdésére viszont alig-alig reflektál a régió művészete. A kiállításon szereplő, erdélyi Ütő Gusztáv és Joan Bunus sorsközösség-vállalásán kívül egy meghatározó példát ismerünk: Calin Dan és Josif Kiraly archetipikus (a Vészeszövedést idéző) bukaresti vérátömlesztéses performanszát 1994-ből. A kiállításon mindazonáltal szerepelt egy, az etnicitáslét² magyar változatára, erdélyi magyar kulturális gyakorlatra reflektáló mű is, a magyarországi Makovecz Annától. Viszont ha olyan kultikus helyek jelölik meg a túlnyomóan magyar kisebbség lakta földrajzi régiókat, mint az erdélyi Csíksomlyó, nem a kisebbség dekonstruálásával, inkább az

¹ Vita az Ernst Múzeumban *Roma Múzeum?* címmel 2006. június 21-én

² Hushegyi Gábor által javasolt fogalom a kisebbségekre: *Kirekesztő Közös tér*. Műértő, 2006 június

anyanemzet társadalmának kitüntetett figyelmével számolhatunk, sőt, kultuszok létével, születésével.

A történeti kultuszokat vizsgáló tudományok szerint a kultusz feltétele a múltkonstrukció. A művekben és kultikus helyeken kétségtelenül ott lehet a történelem emléke is, aminek révén – legalábbis a magyar kisebbségeket, keletkezésük óta a magyar államalkotás élő történelmi tanúinak tekintik, az anyanemzetben éppúgy, mint az utódállamokban. A Kárpát-medence jelenleg legszámottevőbb, őshonos magyar kisebbségeit (szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi, vajdasági) azonban – épp ezért – az e területeket birtokló államok politikai gyakorlatukban nem mindenütt tekintik saját polgáraiknak, sőt, olykor embernek sem – ami a jogszerűséget illeti. Ezzel a kisebbségi közösséget, a nemzetiség fogalmát, mely a nemzetével rokon, önkéntelenül erősítik, magyar nemzetudatot tiltva el a szimpatizánsokban is (lásd az erdélyi örmény művész, Ütő Gusztáv magyarrá válását, s a magyarságukat írásban és szóban megfogalmazó szlovákiai és erdélyi magyarokat). Egyes régiókban ez olyan erős, hogy a művészi ambíciók nem is a többségi nemzet művészeti szcénájához kötődnek, hanem az anyanemzetéhez.³

A kisebbség fogalma mögött azonban nem feltétlenül áll múltkonstrukció. A kultikus helyek felértékelődése és kialakítása átveszi ennek helyét – ezt láthatjuk például az Erdélybe látogatók számának növekedéséből. Példaként említhetem az utóbbi jelenségre a még Kós Károly által tervezett, de a II. világháború után kivitelezésre nem engedélyezett templomok felépítését (Siklód) vagy felidézését (Szováta – Anthony Gall) napjainkban, a sokak által Kós Károly örökösének tartott, legismertebb magyar építész, Makovecz Imre meghívását templomtervezésre (Csíkszereda, Temesvár, Kolozsvár, Vargyas, Sepsiszentgyörgy). A tervek közösségi összefogással valósulnak meg. (Bizonyára szerepet játszik e folyamatban a kisebbségtől eltérő vallású, többségi nemzet határozott politikai – kisebbségellenes – céllal emelt, vallásos kultuszhelyeinek sokasága.)

A szocializmus diktatórikus szakaszaiban a régióban tiltott, illetve csak határozott megkötésekkel (például Magyarországon torony nélkül) engedélyezett templomépítészethez (másutt templomrombolás volt) és a vallásgyakorláshoz amúgy is rituális, kultuszt erősítő események (pl. felszentelések) kötődnek. A rendszerváltozások után másutt is megélenkült a templomépítészeti: a magyar és a szlovákiai építészirodák működését is jellemzi. (Míg az egykori, politikailag liberálisabb Jugoszlávia mai államai közül Szlovéniába – Lendva – művelődési ház tervezésére hivatott Makovecz Imre.)

A vallásos kultusz mellett kultikusnak nevezhető a régi magyar fürdőhelyek újra látogatása a Kárpát-medencében, a fürdőkultúra fejlesztése anyaországi és kisebbségi vállalkozók révén, akik a természeti és (akár a legfrissebb) kulturális kincsek (például Korond, Farkaslaka) felé irányuló anyaországi turizmust is lehetővé teszik.

Az állampolgári és emberi jogoktól való megfosztottság (a *pc* hiányának) ténye mellett a földrajzi és kulturális sajátosságok, valamint közösségi (gazdasági) életjelenségek hullámzó szövedéke, amik a magyar kisebbségek jelenét ma meghatározzák, a nemzetiség fogalmát látszanak erősíteni a kisebbség helyett.

³ Elhangzott az Ernst Múzeum *A kisebbségek és a kisebbségi művészet helyzete* hibás címmel szervezett nyilvános beszélgetésén, 2006. május 17-én

A rendszerváltozás által felszínre hozott súlyos társadalmi kérdések egyike azonban, amelyek mögött nem állt, s ma sem áll konszenzussal kialakított fogalomkör, éppen a nemzet fogalma, ami nélkül nemzetiség sincsen. Sem politikai, sem társadalmi szinten nem egységes jelentésű: a magyar nemzethez egyesek szerint a magyarországi magyarok, mások szerint az összes magyar, megint mások szerint minden Magyarországon élő ember vagy ez utóbbiak és a magukat bárhol magyarnak vallók tartoznak. E tisztázatlanság miatt – ami feltehetően az alkotmányok hiányosságaiból fakad, s ami érinti a magyarországi kisebbségeket és etnikumokat, a Magyarországon kívüli magyar kisebbségeket és egyéneket, az őket „befogadó” nemzeteket is – a nemzet fogalmát olykor kirekesztő, politikailag-társadalmilag nem korrekt módon használják, ami miatt egyes nemzetek kisebbségben élő tagjai el is utasítják a többségi nemzethez tartozásukat (például egy romániai magyar a román nemzethez tartozását). Ez megengedné más, például politikai fogalom bevezetését a nemzeté helyett. (Erre utaló törekvések a magyarországi politikai életben feltűnőek.) Ilyen fogalmak az állam vagy a haza. A valahová születés értelmében alakuló nemzetfogalom-használat azonban egyszerűbb megoldás.

A nemzet fogalma, magyar és latin alakjában ugyanis egyaránt a születéssel-születéssel függ össze, aminek személyes vonatkozásai akár követhetlenné is válhatnak, még ha a hely és közösség (a valahová születés) értelme valamennyire világos is maradhat egy ideig. Ahhoz tehát, hogy a nemzet fogalma másra cserélődjék, a haza és a közösség fogalmait is fel kellene számolni, ami a globalizációval és a mobilizált földlakókkal véghez is vihető.

A haza és a közösség fogalma is komplikált azonban, jól-lehet az egyik földrajzi értelmű, ámbár történelmileg is létező (emlékezetet, érzelmeket tartalmazó), mint a nemzeté; a másik, a közösség pedig élettel, nem feltétlenül emlékező típusú rítusok vagy kultuszok adják értelmét. A nemzet fogalmának eltűnésével mérhetetlen mennyiségű személyes és közösségi érzelem és emlékeanyag is eltűnik. A helyébe javasolható állam fogalma ugyanis racionális, statisztikai meghatározottságú, csakúgy, mint az állampolgáré. Identitása szimpla, közösséget, emlékezetet, érzelmeket nem feltételez, elvileg hordozható (nomád), tehát helyre (hazára) sincs szüksége. Az állam elvont fogalom. Statisztikailag növelhető és csökkenthető. Politikai életünkben az államénál jóval létszerűbb, változásokat megengedő nemzet fogalmába vetett bizalom mégis kisebb, mint az állam iránti.

A nemzet elgondolását tehát továbbra is létező (politikai) fogalmak teszik lehetővé, amelyek egyúttal múltthordozók is lehetnek. Ilyen a kisebbség (etnikum, nemzetiség) is. A Magyarország határain túl élő magyar népesség, más államok polgárai lévén, mindaddig a nemzet ideájának (a történelmi emlékezetnek, a közösséghez és hazához fűződő érzelmeknek) fenntartói, amíg élnek, és pedig nem magyar állampolgárokként. A 2004. decemberi magyarországi népszavazással, az ő állampolgárságuk elutasításával, a kisebbségi kérdés fenntartásával tehát a magyar állampolgárok – úgy tűnik, akaratuk ellenére – a nemzet további elgondolhatósága mellett döntöttek.

A magyar nemzet és a kisebbségek magyarországi kultusza azonban ellentmondásos. Művészeti téren lényeges tudunk a következőket: magyarországi állami műgyűjtemé-

nyekben (legalábbis kiállítva) nem találhatók sem kisebbségi magyar, sem roma művészek alkotásai; az előbbit érintő gyűjteménygyarapítási szándék mindeddig tiltásba ütközött, az utóbbit illetően pedig nincs szakmai konszenzus. A nem egyetemi oktatók által írt *Magyar (!) képzőművészet a 20. században* című egyetemi tankönyvben (Corvina, 1999) nem szerepelnek a magyarországi roma és a kisebbségben élő magyar művészek. A kisebbség kérdése – az imént említett kiállításon kívül – nem jelent meg Magyarországon a művészeti szcénában (kivéve a Múcsamok Holokauszt-kiállítását

2005-ben), holott elvben divatosnak kellene lennie.⁴ Azaz: nincs diskurzus művészeti téren a témáról, meghagyva azt a mindenkori politika uralma alatt.

(A debreceni Déri Múzeumban rendezett 2006. novemberi kultuszkutató konferencián elhangzott előadás – bevezető – részlete)

⁴ A kortárs nemzetközi művészetben ugyanis új irány körvonalazódott: a társadalmi jelenségekre a politikai korrektség nevében reflektáló új művészet, mely – kritikai jellegével – hangsúlyozottan a társadalmi diskurzusban való részvétel igényének jegyében született.

POPOVICS BÉLA: MUNKÁCS KULTÚRTÖRTÉNETE A KORABELI SAJTÓ TÜKRÉBEN című könyve idén nyáron jelent meg. Több, Kárpátaljáról szóló írásunk szerzőjének könyvét a munkácsi *Kárpátalja* című újság június 6-i száma méltatta, ebből a cikkből közlünk részleteket:

Popovics Béla előszavában szerényen úgy fogalmaz, hogy írása *nem átfogó, minden részletre kiterjedő mű*, ám mint ő maga is leszögezi, *a Munkács múltjával foglalkozó kiadványokból alapvetően hiányzik a korabeli helyi sajtó hasábjain fellelhető hihetetlenül gazdag anyag*, így mostani vállalkozása a szó szoros értelmében hiánypótló, s ezért felbecsülhetetlen értékű mindazok számára, akik érdeklődnek Munkács múltja iránt. A könyv forrásanyaga majd háromtucat magyar nyelvű lap, melyek az első munkácsi újság megjelenésétől (1884) egészen a szovjet csapatok bevonulásáig (1944), az utolsó magyar nyelvű helyi lap megszűnéséig, tehát mintegy 60 éves időszakra vonatkozóan szolgáltatnak bőséges anyagot a kutatóknak. Ez az anyag rendkívül szétszórott, a könyv szerzőjének az Országos Széchényi Könyvtárban, a Beregszászi Megyei Állami Levéltárban egyaránt kutatnia kellett, nem is szólva a már csak magángyűjteményekben megtalálható lap-számokról. Éppen ezért mindenképpen elismerést érdemel az az alaposág és kitartás, amellyel a Kárpátaljai Magyar Cserkészsövetség gondozásában megjelent kötet szerzője összegyűjtötte és feldolgozta a még fellelhető újságokat.

Figyelemreméltó a szerző által a könyv megírásához választott szempontrendszer is, mely mindenekelőtt a Latorca-parti

várossal kapcsolatos művelődéstörténeti tényekre összpontosít, konkrét témák köré csoportosítva tárlja az anyagot. Kétségtelen, hogy mint minden kategorizálás, ez a megközelítés is eredményezhet bizonyos esetlegességet, ám az is tény, hogy ekkora információmennyiséget képtelenség feldolgozni és

bemutatni egyetlen kötetben. A kutatókat minden bizonnyal az a szerző feltáró munkája nyomán elkészült számítógépes adatbázis is lázba hozhatja, amelyről Popovics Béla a könyv előszavában tesz említést, s amely révén remélhetjük, hogy hamarosan elkészül a kötet folytatása is. Ugyancsak különleges csemegét jelenthetnek az egyes fejezetek végén található jegyzetek, miáltal az adott téma iránt érdeklődők bővebb információhoz juthatnak, s izgalmas olvasmány lehet a könyv végén található függelék, benne számos korabeli dokumentummal, verssel, cikkel, újságcikkal.

Nagy értéke a műnek, hogy az új adatokat, a korfestő anyagokat lehetőség szerint a már ismert tényekbe ágyazva, a történeti, kulturális háttérrel felvázolva tárlja, miáltal minden olvasói réteg számára emészthető, élvezettel forgatható. Méltánylandó az a szerzői hozzáállás, amely – példának okáért – nem csupán Móricz

Zsigmondnak a *Magyar Írás* című kulturális folyóirat első számához ír beköszöntőjét tartotta közlésre méltónak a Függelékben, hanem jócskán merít a korszellemnek megfelelően a jelesebb események tiszteletére íródott és a lapokban kinyomatott úgynevezett alkalmi versekből is, hisz aligha tükrözheti valami hívebben a közízlést és a közgondolkodást.

